

SMAU OG ALLMENNINGER

Start: Langbrygga og jernbanestasjonen

Smauet fra Vestregate til Dalen forbi Politiet

Smauet fra Dalen til Vestregate ved Fengselet

Trappene opp til Lillesand kirke

Søstrene Christensens vei og Lilleheia i bakgrunnen

Meta Hansens hus og skulpturpark

Smauet mellom Rosenberg-gata og Havnegata

Strygebolten i gamle dager

Urmagersmauet fra Øvregate til Børge Trulssøns gate

Kokkeneskleiva

Smauet ved Tingsalen

SMAU OG ALLMENNINGER

Ingen grunnlegger skapte noe gatenett i Lillesand, denne selvokste småbyen ved Skagerrak. Det er uvisst hvor lenge folk har bodd i sentrum - første kjente innbygger var "strandsidderen" Jens smed i 1610 - men ferdselsårene til havna innerst i Sandsfjorden er nok mye eldre enn det. Fra vest kom et veifar over Sandsmyra, og denne veien fortsetter nede i byen som Strandgata, parallelt med sjøen. Ved museet bøyer den av opp Nygårdsgata og fortsetter over Bergstøsetta mot øst.

Byens innfartsåre fra nord kom opprinnelig over gården Lundemoen og fortsetter i byen som Øvregate og Vestregate. Rundt og mellom disse hovedinnfartsårene vokste det fram stier og veier mellom hus, uthus og hager. I takt med at byen vokste, vokste også antall hus og innbyggere, og antall små gater og smau med dem.

Der gatene etterhvert har blitt regulert og navngitt, har smauene som regel kun hatt navn på folkemunne. Det er også noen steder i byen som kalles allmenninger, hvor hvem som helst kan gå og oppholde seg ubegrenset. Disse har blitt donert til formålet av grunneiere som har ønsket at allmuen skulle ha tilgang til sjøen. Noen smau og allmenninger er i offentlig eie, mens andre er private og er tilgjengelig for publikum gjennom hevd på veirett. I noen tilfeller er tidligere åpne smau blitt privatisert. Denne brosjyren viser de fleste tilgjengelige smau og allmenninger i sentrum slik de er idag.

Vis hensyn!

Foto og tekst: Terje Ellefsen, 2022.

Springvannskleiva

Lillestem

Stien opp til bautaen ved Springsvannsstemmen

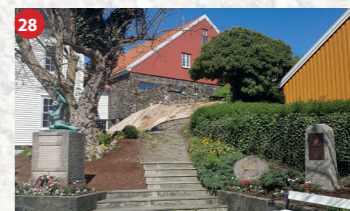
Trappene ned fra Springvannsheia

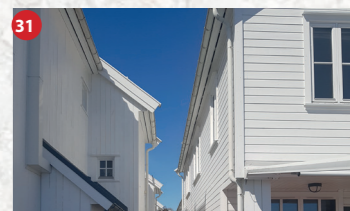
Brentemoen skole

Smau fra Skolegata til Fagertunveien

Stien forbi rådhuset

Smau fra Strandgata til bryggekanalen

Rådhusparken og Fjeldals kolonial i gamle dager

Middelskolen og Skolestemmen i gamle dager

Smau fra Fagertunveien til Skolegata

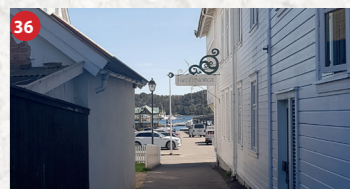
Smauet bak Sjømannshaven

Smauet bak Skrivergården

Smau over Sandsbekken

Smauet ved Hotel Norge

RUTE OG PUNKTER

LANGBRYGGA OG ROSENBERG

Turen starter på Langbrygga på sørsiden av havna. **1** Her lå Lillesand-Flaksvandbanen (1896-1953) og her la postbåtene til kai. Fra Langbrygga går det et smau opp til Rosenberggate. Vi tar turen gjennom skulpturparken i den vakre hagen til et av de første husene på Rosenberg: **2** Meta Hansens hus. Byggherren var Bendix Nyrop Rosenkilde, en fallert kjøpmann som også var byens første postbestyrer. Der følger vi Rosenberggate oppover et stykke. Mot enden av gata, på høyre side, **3** finner vi et koselig smau som går ned til Havnegata igjen. Vi setter kursen mot Oddekleiva og går opp til Sandsmyra.

SPRINGVANNSSHEIA OG SKOLESTEMMEN

Vi følger Sandsmyra et stykke vestover til den bratte Springsvannskleiva opp til **4** Springvannsstemmen. Stem er et synonym for demning; disse drikkevannsbassengene ble oppført i etapper fra 1860-tallet av, på initiativ av legen dr. Uchermann. Mot toppen av Springsvannskleiva tar vi til høyre og går siste del på en sti gjennom skogen. **5**

Det østligste bassenget, **6** Lillestem, er det eldste på Springsvannsheia. Der kan vi følge turstien mot tretrappene ned til Jernbanegata. **7** Ved trappene lå et tysk anlegg under andre verdenskrig, men det har senere blitt fylt igjen.

Vi krysser Jernbanegata og går over parkeringsplassen som en gang lå delvis under vann. Sandsbekken var nemlig stemt opp her, slik at man kunne bruke vannkraften til blant annet sagbruk og barkemøller. Nærmeste nabo var Middelskolen, altså kaltes dette anlegget for Skolestemmen. **8**

VESTREGATE OG DALEN

Den gamle skolen er fortsatt intakt, men ble flyttet et lite stykke nordover på 1960-tallet. Vi tar turen dit. Det har huset bl.a. gjestgiveri, fabrikk og skole, og er idag kjent som Eldresenteret. Huset ble opprinnelig oppført for kaperskipper Mads Langaard i 1812.

Derfra går vi opp Vestregate et kort stykke, før vi tar til venstre ved politistasjonen. **9** Der kan man gå ned en trapp til Dalen, som ligger ved siden av Jernbanegata. Vi går et lite stykke oppover i Dalen, hvor Sandsbekken rant i gamle dager. Det store, røde huset vi passerer kalles Fengselet, da såvel berusede som innbruddstyver ble satt i arrest her. Det gikk av bruk på 1960-tallet. Fra Fengselet går vi gjennom smauet opp til Vestregate, **10** og fortsetter oppover til femgaterskrysset ved den lille plenen Strygebolten. Navnet kommer av likheten med den trekantede jernbolten man varmet opp og la inni gamle strykejern. **11**

ØVREGATE OG BØRGE TRULSSØNSGATE

Innfartsveien fra nord har alltid gått i Øvregate, **12** opprinnelig gikk veien på gården Lundemoens grunn. På 1700-tallet ble det anlagt ridevei fra Vestre Moland kirke og ned over Lofthus til Lillesand, da ble det hovedvei. Helt fram til 1960 kunne man kjøre og gå denne veien, men da E18 ble anlagt, ble forbindelsen mellom Øvregate og Lofthus brutt.

I gamle dager gikk grensen mellom kommunene Vestre Moland og Lillesand øverst i Øvregate, og det var mange butikker i strøket. Biler, busser og lastebiler kjørte også her før Jernbanegata ble anlagt på 1970-tallet.

Vi tusler oppover til vi finner Urmagersmauet på høyre side, **13** ved et lavt hus med hjørnedør. Den kjente tyven Elias Tønnessen stjal rundt 80 klokker her i 1905. Veien fra Urmagersmauet og ned til Brentemoen skole er én av en håndfull gater med personnavn i Lillesand. **14** Børge Trulsen var gjestgiver på Sanden på midten av 1600-tallet. Ved Brentemoen skole tar vi til venstre.

BRENTEMOEN

Området nord for Storgata og øst for Østregate tilhørte opprinnelig gården Brentemoen, og her finner vi mest bebyggelse fra sent 1800-tall fram til rundt andre verdenskrig. Skolen ble bygd på grunn donert av søstrene Christensen; disse søstrene skal vi høre mer om! **15**

Vi følger Skolegata oppover og tar av til venstre **16** i et smalt smau opp til Fagertunveien. Oppe i svingen tar vi turen ned et langt og smalt smau til høyre, **17** som leder oss ned til Sjømannshaven. Den ble anlagt på 1920-tallet som aldershjem for de mange pensjonerte sjøfolkene fra Lillesand og omegn. Bak Sjømannshaven er et smau fra **18** Skolegata til Brentemogata, og etter det tar vi Smedmyrgata ned til Storgata.

KJERKEHEIA, LILLEHEIA OG KOKKENES

Fra Storgata går vi opp til Lillesand kirke fra 1889. **19** Fra trappene som leder opp dit kan vi ta en sti til høyre ned til **20** Søstrene Christensens vei. Ikke mange personer har egne gater i Lillesand, men det skulle bare mangle at disse søstrene har det! Grunnen til en kirke og en skole for Lillesand ble donert av dem, og kirken og Brentemoen skole ble oppført i 1889 og 1879. Vi tar en tur over Lilleheia **21** og ut på Kokkenes. Mange hus her ble bygd etter krigen, ofte med materialer fra tyske anlegg. Nede ved Noan Chr. Gauslaas vei finner vi den populære badeplassen Oreholla. **22**

Vi snur til høyre og går opp bakken i Sjømannsgata for å finne smauet Kokkeneskleiva. **23** Mange av de koselige, små husene i området ble bygd på 1800-tallet for sjøfolk og verftsarbeidere. Nede på bilveien setter vi kursen vestover mot Strandgata. **24** Det ligger mange staselige, gamle hus på nordsiden av veien, mens parken og hagene på sørsiden av veien tidligere har vært verftstomter og annen virksomhet.

NYGÅRDSGATA OG RÅDHUSPARKEN

Vi stopper der Nygårdsgata begynner. **25** Huset i krysset var tidligere telegraf- og telefonsentral. Nygårdsgata var byens gamle hovedferdselsåre mot øst, før Storgata ble anlagt som den "nye" innfartsåren i andre halvdel av 1800-tallet. Da var seilskutetiden på topp og Lillesand vokste som aldri før. Ved siden av ligger for øvrig Lillesand by- og sjøfartsmuseum, som absolutt er verdt et besøk! **26**

På venstre side oppi bakken har vi Tingsalen, **27** et bygg som hatt mange forskjellige funksjoner og er blitt påbygd en rekke ganger gjennom snart 200 år. Ved husets nordlige ende er et smau som vi benytter oss av for å komme til Haugen. På den ubebygde Haugen var det akebakke vinterstid, før man i nyere tid gjorde området om til parkeringsplass for rådhuset. Vi følger stien forbi rådhuset og ned til Rådhusparken. **28** Deler av rådhuset ble oppført i 1734 for Christen Kiøbmand, og har senere blitt påbygd i stor skala. Den gamle eiendommens sjøbod fra 1811 kalles i dag Fjeldals kolonial på folkemunne. **29**

STRANDGATA OG EN BRYGGESLENG

Vi går rundt bygget på sjøsiden og nyter utsikten. Huset har blitt påbygd flere ganger. Her bodde Hamsun første gang han besøkte byen på 1890-tallet. Plassen sørvest for dette bygget er en allmenning som søstrene Christensen donerte til stedets allmue i sitt testamente fra 1835. De bodde for øvrig i Strandgata 15, som var våningshus for Lillesand gård, og der var det gjestgiveri og tingstue på 1600-, 1700- og 1800-tallet.

Rett før vi kommer til den lille parkflekken som heter **30** Emil Knudsens plass, tar vi til venstre **31** i et smalt og moderne smau som leder ut til bryggekanalen. Vi går rundt bygget og støter på søstrene Christensens andre allmenning. Dette området ble også testamentert til Lillesand av søstrene Christensen, eierne av grunnen Lillesand lå på. Årsaken til at de ga flere eiendommer til befolkningen var for at allmuen skulle være sikret tilgang til sjøen. Vi fortsetter bortover bryggene.

SANDBEKKEN

Som tidligere nevnt, rant Sandsbekken nedover Dalen, i stor grad parallelt med Øvregate og Vestregate. Den lille sandstranda midt i havna **32** er en slags siste rest av bekkens utløp. Her rant Sandsbekken **33** i gamle dager, men den ble lagt i rør etter krigen. Den ble i eldre tid brukt som kraftkilde for flere vannhjul, men også som vaskevann og ikke minst avløp for forskjellig slags søppel og vaps fra bedrifter og private hus. Apropos sand: hele byen ligger på sand, og før Kristiansand ble grunnlagt i 1641 het Lillesand kort og godt Sanden.

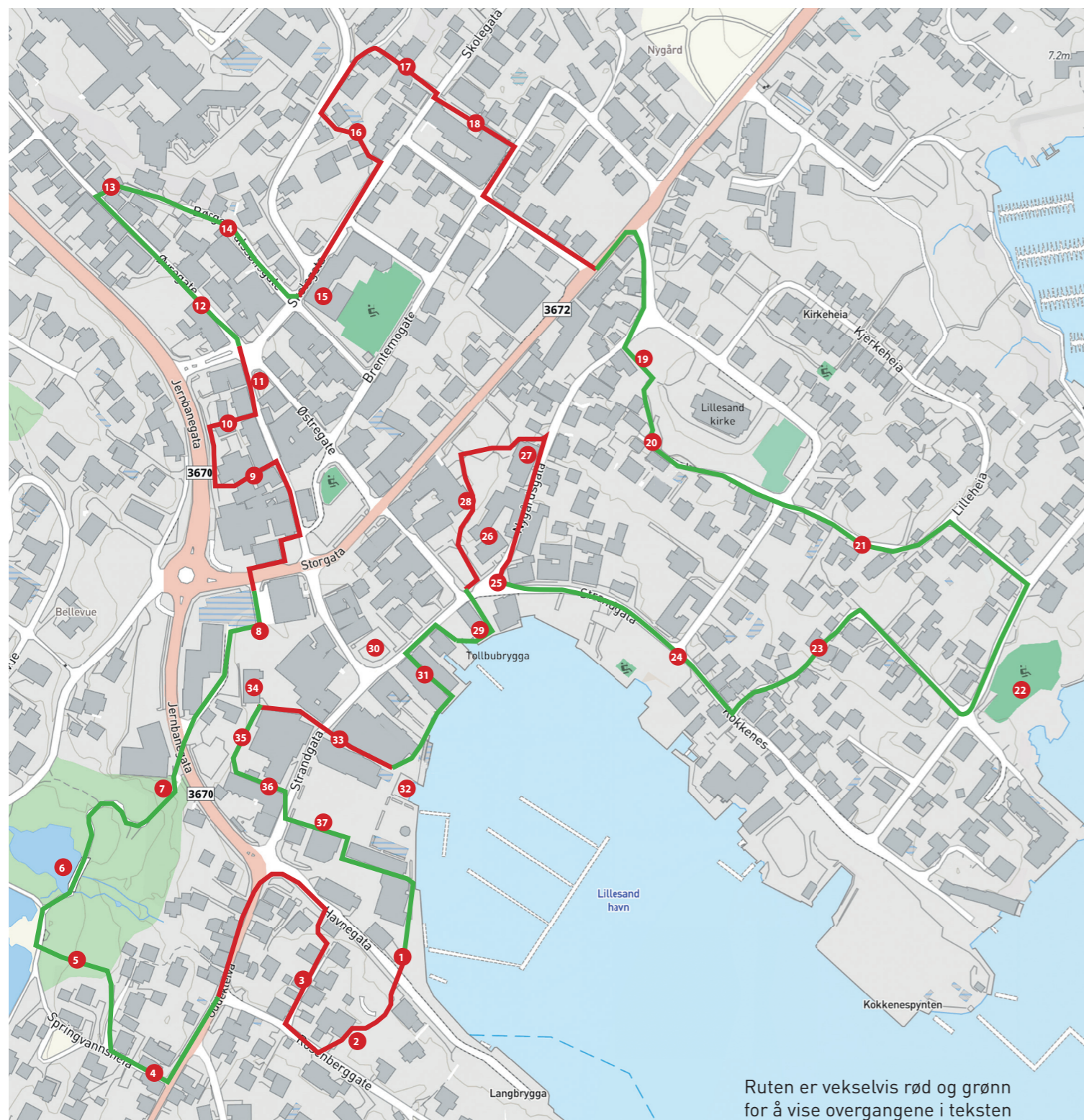
Vi følger bekkens gamle løp oppover til Sava. **34** muligens Lillesands eldste stående industribygg. Dette karakteristiske murbygget erstattet trebygninger som brant ned i 1902.

SKRIVERGÅRDEN, HOTELLET OG TOMTA

Ved Savas sørende finner vi et smau som går bak **35** Skrivergården. Vi går gjennom smauet og kommer ut i Strandgata ved Hotel Norge. **36** Hotellet var opprinnelig garveri, og den mest kjente gjesten er nok Knut Hamsun.

Nabobygget Skrivergården er en staselig bygning oppført i bindingsverk for danske Niels Møller i 1810. Foran Skrivergården ligger Tomta, opprinnelig Niels Møllers tomt. I likhet med mange andre strandtomter i byen, har det her vært trelastlagring og skipsbygging i eldre tid. Vi går over **37** Tomta, og kan velge enten å ta en bryggeleng eller å gå gjennom ett eller flere moderne smau på vei ut til der vi startet turen - Langbrygga!

Husk å ta hensyn til naboene - god tur!

Ruten er vekselvis rød og grønn for å vise overgangene i teksten